

Illyés Gyula: Beatrice apródjai

Úgy tűnik, a magyar irodalom ama bizonyos „gogoli emeletre”, a világirodalmi szintű próza magaslatára legelőbb a memoárregények műfajával jut föl. A lírai valóságosság termékenyebb talaja nálunk az epikának, mint az ábrázoló objektivitás. A személyes sorsok konkrétsága gyakrabban kínál alkalmat meditációra, írói gondolkodásra, mint a művészi fikciók képzeletvilága. Bizonyítékul elegendő tán, ha címetek sorolok elő: Kassák *Angyalföldjéről* és Móricz *Életem regényétől* kezdődően Déry *Ítélet nincsen* és Sütő András *Anyám könnyű álmot ígérén* át Németh László *Homályból homályba* című hatalmas ciklusáig. A legújabb nyomós érv Illyés ön-életrajzi remeklése.

A *Beatrice apródjai* abba a vonulatba tartozik, mely a *Puszták népével* indul s a *Hunok Párizsban* kötetével folytatódik. A „lába” és a „feje” után a trilógia „de-reka”. Az együvé tartozás azonban korántsem egyformaság. A *Puszták népében* több a szociográfiai elem, a *Hunok Párizsban* emlékkrajzában pedig az esszészerű gondolatmenet. A *Beatrice apródjai* nemcsak a színtér fölcserélésében különbözik tőlük (Ozora és Párizs után Pest!) — hanem írói szándékban is. A modern történelmi regény jellegzetességeivel. „Föladatomul azt érezvén, hogy egy korszaknak, egy korszaltálynyni időnek valamiféle lényegét sajtoltjam ki” — írja művéről Illyés. A regény bonyolult belső rétegezettségéből — kayseri értelemben vett „környezetregény”, ön- és nemzedéki tudatelemző esszé és „nevelődési” (nem pedagógiai!) regény egyszerre — a legerősebb szólam a történelem ábrázolásáé.

A történelem az író számára nem pusztán tények és eszmék halmaza, hanem emberi tapasztalat; közérzet, melyet korhangulat határoz meg; a történelmi cselekvés és sors emlékekből fölidézhető élménye. Egyszóval — megelevenedett élet. Feszültsége, hogy vonzó otthon és kísérteties lápvilág egyszerre, pontosabban: egymás mellett. Idill és tragikum. A Lehel-piac, a Váci úti híd, a budai gőzfürdő rabelais-i látványa, a bérkaszárnnyák udvarának és konyháinak illata, „mindannak az újfajta szépségnek elemei, a vaskos valóságnak mindaz a meggyönyörködni- és fölfedeznivalója, amit Angyalföldként hordok magamban”. Aztán Ady pocsolóvá lett magyar Ugara, melyből a logika szabályai helyett csak az érzelmek „Ariadne-fonalán” lehetett akkor menekülni, a „talajtapogató lépések után úgy vágva csapást, hogy rajta mások is tán előbbre jussanak, kifelé az ingoványból, a történelemnek egyik légszomorúbb posványából.” A *Beatrice apródjai* vallomásának leglényege a személyes kiindulópontú — s közben a műfajt is megújító — reális történelemábrázolás. Az úgynevezett történelmi regény történelmi „nullpontján” — midőn a hagyományos típus (a szólamos didakszis és az etikai pátosz harsánysága miatt, vagy a történési alaposág túlhajtása és a romantikus kuriózumkeresés olcsósága okán) már kimerült, a manapság divatos „áltörténelmi” regény pedig a műfaj fölfrissítése helyett csupán a műfaj ironikus paródiájának a föladatát volt képes vállalni — Illyés munkája út-

törő jelentőségű tett. A dráma után a regényt is „ráalkalmazza” történelmi nemzet-tudatunk alakításának föladatára.

A regény építkezése az emlékezőképesség „összerakó játékában” valósul meg. A kép a múlt emlék-, élmény- és tapasztalatmozaikjaiból ötvöződik egybe, miközben felmorzsolódik tér és idő hagyományos egysége. Az író a modernség „kényelmi út-jain”, gyakori „időtakarító átvágásokkal” siet a lényeg felé, a történelem logikai rendjének fölismeréséig. (Gide hasonlatával élve: a jegénye is akkor nő a legmagasabbra, ha minél többször átültetik.) A színtér és időpont filmszerűen gyors váltásainak a tudat a gazdája. Az ábrázolás nem rekedhet meg a beleélés és múltidézés elsődleges (ösztönös) szintjén, tér és idő különféle rétegeit kell egymásra halmozni, hogy a kép történelmi igazsággá telítődjék. „Épp oly gyors lánctalban, akár az erdős hegyek és ködörgető napok, úgy suhantak el és gomolyogtak ott mellettem — néha ugyancsak színes tablóként — a népek sorsát alakító események... S magam is csak később tudhattam meg, mi volt a stratégiájuk — a rendjük” — vallja műve genezisééről az író. A korabeli szellemi élet alkalmatlan volt a tudatépítő szerep betöltésére (s hogy a mű ideológiája legyen), a történelem menetének később megvilágosodó tanulságait kellett hát visszavetíteni a múltba. Innen ered az ábrázolás festőéhez hasonló módszere: időnként elhátrálni a készülő képtől a távlatosság, az értelmezhetőség pozíciójáig, s ellenőrizni: az jelenik-e meg a vásznon, ami belül él az alkotóban. Védekezni kell a „regényesítés” és az adatokhoz tapadó „empirizmus” végletei ellen, szüntelen vizsgálni, vajon „a kép, mely eddig éles vonalakkal állt az emlékezet falán, a kétely fuvalatára” megremeg-e. Híven idézi-e — a tényeken túl — a történelem levegőjét? Illyés az ábrázolás hűségére stílusával is törekszik; amely hol „a történetírás és a lélekvizsgálás okfejtéséhez” illő hűvösen tárgyilagos fogalmazás, hol pedig — ha maga a valóság is groteszk — az igazságot „a szenteskedés felülete alól előreccsentő” (Aragonra, Eluardra utaló) „helyénvaló szentségtörés”. Illyés tehát a magyar történelmi regény modern képletét teremti meg. Némiképp Proustra emlékeztetőn? A reminiscencia oly távoli, hogy analógiává semmiképp se fejleszthető. Illyést nem az emlékezés mechanizmusa érdekli, hanem „tartalma” — igazság- és valóságértéke. A folyamat, a működés helyett az eredmény, a tanulság megírása. Inkább okulásul, mint gyönyörködtetésül.

„Beatrice apródjai” — a történelem gyermekei. A Tanácsköztársaság nagy történelmi élményében eszmélő nemzedék: „partra segítő övük” a történelem. Azonban eszmény és valóság egyidejű és ellentétes ihletésében élnek. „Mint mikor túlfutott szobába jeges léghuzatot eresztenek, úgy járt fejemben a világ: a megtapasztalt és a megvalósítható” — olvassuk az írói önjellemzésben. „Hit nélkül nem lehet jövőt alakítani. De legelőször a tényeknek kell hinni” — hangzik szavuk, miként egy kiáltvány. A tények pedig: a húszas évek ellenforradalmi Magyarországa. A dantei (s bizonyos értelemben Vörösmartyt idéző) szimbólum elsődleges jelentése szerelemre, ifjúságra vonatkozik, fontosabb értelme azonban a forradalmár magatartás vállalása, a földi talajon állva is csillagokba pillantó. „A kockázat kéje” hevíti őket, iratlan erkölcsi törvényük „az érzelmi lovagiasság” és „a végzetmegvető és sorskihívó bátorság” — a veszély közegében is. A mozgalom még nem dermedt számukra paragrafusokká: „szigorú egyház” és „kemény iskola” egyszersmind. Távlatos helyzetmegítélést azonban hiába várnak tőle: nép- és nemzetvédelem ügye csak kevesekben kapcsolódik össze. A közgondolkodást bizonytalanná teszi, hogy a haladás dolgát a proletariátus, a hazáét viszont az ellenfél monopolizálja. Így a nemzedék egységét irányzatok sokfélesége szabdalja. Wesselyék társasága a tudományos szocializmus, Szegiék köre a Kassák-féle forradalmi avantgarde irányában tájékozódik, Lusztigék viszont a „cselekvéstudomány”, a politikai tett emberei. Illyés memoárregénye e nemzedék kései — fél évszázad múltán summázott-összegezett — programadása: „hűség a magyar baloldal eszményéhez, és ennek alapján számba vévése minden új igazságtalanságnak”; emberi, osztály- és nemzeti elnyomásnak. Egyszersmind nemzedéki önvizsgálat: miképp felelt meg e generáció a történelmi elvárásoknak, nem rejlik-e tragikum a tisztázás megkésetttségében. Az eligazodásnak azonban csak

anyaga, terepe a múlt — értelme, iránya (tanulságai révén) a jövő. A ma is használható s megszívlelendő.

Illyés Közép-Kelet-Európa tágasságában és bonyolultságában gondolkodik. A XX. századra kialakult súlyos történelmi csomót — jól látja — nem lehet (mint például 1919 őszén) a kibogozás túrelmes alapossága helyett Nagy Sándor-i karddal kettévágni. Szemérmes elhallgatások, egyoldalú kompromisszum (lett légyen bár „az első fasiszta ország” vagy a „bűnös nemzet” téveszméivel megideologizálva) — nem gyógyítják, hanem üszkösítik a sebet. A múltat kölcsönösen kell bevallani s vállalni: a szülőföldjükről elűzött vagonlakók sorsát is, a „félmillió földönfutót Európa közepén, Harlem feketéinél megszégyenítőbb kivetettségekben”; a szellemi skizofréniát is, amiért „az emberi és nemzeti szabadságjogok védelme, amely világszerte a haladás élcsapatának hagyománya volt, elvakult maradiaknak adott eszmei fegyvert”. Végletes teóriák, ahelyett hogy kifejtjenék ellentmondásaiból, elkendőzik az igazságot. Illyés sorra cáfolja őket. A Magyar Tanácsköztársaságot idegen monopóliumként értelmező fajvédő propagandát, hiszen „mintha az ösztön zsigereit hála tudná működtetni, az átszarmazottaknak épp a legjobbjai sajátították el az ország mélyebb lelki formáit”. Továbbá ama nacionalista módon igazoló, osztályszempontokat tagadó magyarázatot, mely 1919 leverésébe történelmi igazságtéveszként a történelmi Magyarország összeomlását próbálja belelátni. Ugyanis a kisantant imperializmus Párizsból, Londonból ösztönzött és támogatott katonai akciója „körvadászi módon, kerítőfalkásként”, Buda 1541-es elestére emlékeztető „beszivárgással” a forradalommal védekező magyar munkásosztályt terítette le; népünk XX. századi szabadságmozgalmában nem a Szent István-i állameszme átmentésének kísérletét, hanem a „boldog testvérkarba rohanást” gáncsolta el. Végül a térség modern történetét az akció-reakció reflexszerű váltakozásaként tárgyaló objektivista elméletet is elutasítja. „Hogy nem hatásvisszahatásról van szó, nem valamiféle ingalengésről, arra a bizonyíték, hogy ez a fölgyűlt szenvedély hatvan év után sem csitult: a visszahatás, a visszalengés növekvően egyirányú” — olvassuk meggondolkoztató érvelését. Illyés álláspontja a József Attila-i értelemben vett megbékélés, a „rendezni végre közös dolgainkat” eszméje; nem megalkuvás árán, hanem a jogegyenlőség viszonyainak közepette. A benesi helyett a lenini modell fölállalásával.

Illyés gondolatmenetében 1919 emléke tiszta fénnel ragyog. Hozzá való viszonya a hűség szép emberi példája. Nem mintha nem látná hibáit: Károlyi „törbe ejtését”, a „rohamosztagos merészséget”, mely gyöngítette „tömeg és vezetés szerves, szimbiozisos együttműködését” (például a nemzetiszín zászló mellőzésével, a parasztságot sújtó hadikommunistikus intézkedésekkel), a forradalom „kihirdetése” mögött rejlő készülletlenséget, az antant ígéreteiben bízó naivitást. Mégis eszmény maradt számára, mert egybekötötte a proletár osztályharc és az emberi-nemzeti szabadságharc ügyét, haza és haladás eszméjét. Ragaszkodásának alapja — otthonossága a munkásság életében. Önmagán vett erőszak, illetve a szimpatizánsok megilletődöttsége nélkül, bámulatos természetességgel mozog új életformájában: Kassák puritán, kemény törvényű Angyalföldjén épp úgy, mint Nagy Lajos színesebb, a lumpenproletariátus felé (kettős veszélyt hordozón) nyitottabb világában, az Oktogon, a Keleti-pályaudvar és a Boráros tér határolta háromszögben. A külvárosi galéria: Agarász úr, a vasutas apa s Aranka—Szonja dosztojevskij portréja nem kevésbé remeklés, mint az otthoni emlékekkel is támogatott Jani fiúké vagy a cecei Lajos bácsié. A „belülről látás” személyessége, az érzelmi kötődés közvetlensége azonban sose terem gondolkodásbeli elfogultságot vagy beszűkítő ítéletet. Miként Rácegrespusztán, Illyés új provinciája: a Bajza utcai kétszobás lakás fölé is az egyetemes tájékozódás égboltja borul. A sors szűkösségére a korlátot-dogmát nem tűrő, utópiát s illúziót a realitással szembesítő intellektus szemléleti tágassága felel. Sinkó morális paradoxonát, Károlyi távlatos, de eszköztelen politikáját és Jászi tudományos igényű társadalomelméletét, Kassák és Veres Péter eltérő forradalomértelmezését nem lehetne nagyvonalúbban és méltányosabban megítélni. Az író pártossága az

objektivitás, elkötelezettsége a tárgyilagosság, szenvedélye a józanság, a közvetlen érdekek fölé emelkedés mérlegelő képessége.

A történelmi freskó monumentalitását érzékenyen rajzolt, árnyalt önarckép hitelesíti. A markáns színek nagy felületeit finom, apró rezdülések impresszionizmusa. Nem kontrasztként. A történelemábrázolás pillanata egybeesik a férfivá éréssel. „1919 októberétől tekinthetem magam olyan emberi lénynek, akivel ma is szót cserélhetnék” — vallja meg az író azonosságukat. A történelem ugyanis az ember próbája. A barátságot, a társadalmi kapcsolatok szövődését história és biológia egyformán támogatja: érzelmi védekezés az elnyomás ellen, ugyanakkor kielégülése a bandába tartozás kamasz ösztönének. Az ellentmondást csak önmagában szereti, ha rajta kívül tapasztalja, küzd ellene. Összekötő „híd-szellem” — „talajhű” természet és nyugtalan, helyét örökösen változtató intellektus kettősségével. „Távolba néző eszménykereső”, aki a valóság, a „kézzelfoghatóság” konkrétumába veti horgonyát. Ám közben őrzi belső függetlenségét: sajnálkozásra mosoly, féltésre hetyke gesztusa a válasz. Mindenekelőtt önmagán akar úrrá lenni: a félelmet, a Rossz „velünk született cinkosát” magából kiűzni. Ellentmondása azonban egyensúly. Idegenkedik terméketlen pesszimizmus és a reményt „spirituszlángon forraló” optimizmus végleteitől. Földön járó, köznapi Prometheus. Nem az irodalmon át szemléli az életet, hanem önelvűen. (Önéletírása többek közt ebben is különbözik Németh Lászlótól, aki számára az Élet a Mű nyersanyaga; ötletként, témaként, sugallatként tapasztalja.) Nem elvont relációkban, hanem konkrét, személyes, eleven kapcsolatrendszerként. A vers ugyanis nem magába zárt autonómia, a rendeltetés hitével készül, mint „fik-tív levél” az utókornak. Mint pályakezdő lírai költő, Illyés a művészi én és a társadalmi ember kiegyenlítődéésének ars poeticáját fogalmazza meg. Múzsája „Masseimensch” — a tömegember; szerepjátéka (mint Petőfié) „mély beleélő ösztön, sőt tudatos sorsvállalás” — az egyéniség rejtőzködő, öndúsító mimikrije helyett. Illyés emlékiratának fő mondandója: a történelem nemcsak kint, a világban zajlik, bennünk is. Sors is, de humánus valóság is: mint öntudat, erkölcs, világkép, cselekvés. Kölcsönhatás van köztük. A történelem emberarca: hogy egyéni sorsképek összege.

A regény legszembetűnőbb művészi kvalitása — az elemek mesteri illeszkedése. A roppant anyagot könnyeden hordozza a gondolati váz, események, eszmék és portrék kristályosan tiszta logikai rendbe állnak. Jellemzés és elbeszélés, ábrázolás és meditáció, korkép és fejlődésrajz, dokumentum és líra egymást alakítón gazdagítja. Megjelenítő és értekező próza egyszerre, de nem hibrid, hanem ötvözet. Mese és reflexió egymásból fakad. A múltidézés pátosza és iróniája egyetlen téma kétféle variációja. Az ifjú lelkesedés súlytalansági lélekállapota és az érett férfikor higgadt fegyelve: föloldott konfliktus. Illyésnek ma is írói lételeme az igazságot elkiáltó bátorság, a formaújító merészség, a gondolkodás termékeny rugalmassága. Az önmagához való hűség eredménye: remekmű. Revelációszerűen ható alkotás, a hetvenes évek legnagyobb magyar regénye. (*Szépirodalmi.*)

GREZSA FERENC